

O'ZEK ADIBLARINING "NUTQ" MA'NOLI FRAZEMALARNI QO'LLASH MAHORATI

Allamberganova Nigora Gulmirzayevna – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI mustaqil tadqiqotchisi

“Nutq – inson faoliyati turlaridan biri, – deb yozadi akademik I.Qo'chqortoyev. – Faoliyat substantsiya, holat yoki xususiyat emas, balki protsessdir. Shu ma'noda nutq fe'llari ma'nosining asosiy komponentlaridan biri protsess tushunchasi hisoblanadi. Semema strukturasida bu komponent aniq sezilmasa, mazkur semema ifodasi fe'ldan ko'ra qobiliyat yoki xususiyat nomiga yaqinlashadi”.¹¹⁴ Bu fikrlar faqat nutq fe'llarigagina emas, balki “nutq” ma'noli frazemalarga ham xosdir.

Mohir yozuvchi, shoirlar frazemalarni juda ko'p foydalanadilar, ba'zan ularning ma'nolarini chuqurlashtirib, o'quvchining alohida diqqatini tortadi, ularning badiiyligi orttiradi.

Yozuvchi A.Qahhor o'z asarlarida “nutq” ma'noli frazemalardan unumli foydalanib, ba'zilarining strukturasiga, ayrimlarining ma'nolariga o'zgarish kiritish orqali frazemalarning jozibadorligini, uslubning o'ziga xosligini ta'minlay olgan. Sof gapiruv amalini bildiradigan *gapni aylantirmoq*, *gapni burmoq* frazemalarining ma'nosi o'zgarish, yangilanish arxisemasi bilan xarakterlanadi. Mazkur frazemalar suhbat mavzusi, gap obyektining o'zgarishini, yangi mavzu, yangi obyekt to'g'risida gapirishga o'tish amalini bildiradi. Ko'rsatilgan frazemalar nutq obyekti, nutq mavzusini ataylab, ongli ravishda o'zgartirish ma'nosini anglatadi:

Saida aytmadi, gapni chalg'itdi (A.Qahhor).

Mirza Muhiddin xijolat bo'lib, gapni boshqa yoqqa burdi (A.Qahhor).

Saida gapni harchand aylantirsa ham, Hurinisoni asl maqsadiga yaqinlashtirolmadi (A.Qahhor).

Frazemalar tilda tayyor holda mavjud bo'lganligi, turg'unligi sababli, bir qarashda ularning struktural tarkibi o'zgarimasdek tuyuladi. Ammo nutqda, ayniqsa badiiy va publitsistik nutqda, she'riy matnlarda frazemalar ma'lum tashqi, ya'ni struktural va ichki, ya'ni semantik o'zgarishlarga uchraydi. Tilshunoslikda frazemalarning struktural o'zgarishlarini deformatsiya, ya'ni shakl buzilishi sifatida qaralsa, ichki ma'no, semantik o'zgarishi modifikatsiya sifatida o'rganib kelinmoqda¹¹⁵.

Prof. B.Yo'ldoshev shoir Erkin Vohidovning frazemalardan foydalanish mahorati haqida fikr yuritarkan, quyidagicha yozadi: “Shoir Erkin Vohidovning tildan mohirona foydalanishi uning umumtil frazemalarini individual qo'llashida ayniqsa yaqqol ko'rinadi. U ba'zan frazemalarni mazmun tomonidan o'zgartirib, tasvirlanayotgan hodisalarga moslab qo'llasa, ba'zan ularni uslubiy tomondan yangi, odatdan tashqari matnlarda qo'llashga intiladi.

¹¹⁴ Qo'chqortoyev I. So'z ma'nosi va uning valentligi. – Toshkent: Fan, 1977. – S. 78.

¹¹⁵ Bu haqda qarang: Abramovich I.M. Ob individual'no-avtorskix preobrazovaniyax frazeologizmov i otnoshenii k nim frazeologicheskogo slovaryu// Problemi frazeologii (issledovaniya i materialy). – M.-L.: Nauka, 1964. – S. 213-218; Kuchkartaev I. Frazeologicheskoe novatorstvo Abdullil Kaxxara. Avtoref.diss... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1965. – S. 17-20.

Frazema soʻz singari shakl va mazmunning dialektal birligi sifatida mavjud boʻladi. Frazemaning shakli uning tashqi tomoni, koʻrinishi boʻlib, ifoda plani, komponent tarkibi, struktural qurilishi yoki material asosi deb yuritiladi. Frazemaning mazmuni esa uning ichki tuzilishi yoki semantikasidir. Masalan, “*tilga kirmoq*” frazemasini “maʼlum fursat oʻtgandan soʻng gapira boshlamoq” (OʻTFL, 256) degan maʼnoni ifodalasa, uning shakli – ifoda plani toʻldiruvchili soʻz birikmasidir: *Shunda chashma // Tilga kirdiyu// Soʻylay ketdi chuldirab biyron...*[1-tom, 316]. Yoki “*tili chiqmoq*” frazemasini “nutqqa ega boʻlmoq” maʼnosini bildiradi (OʻTFL, 260). Bu frazemaning shakli – ifoda plani ikki bosh boʻlakli yigʻiq sodda gapdir: *Endi bularga ham har qalay ogʻir // Zamon shitobi tez, parvozi tikka // Kecha tili chiqqan Nargiza oʻqir // Birinchi sinfda matematika* [2-tom, 33].

Frazemaning yuqoridagi kabi odatdagi, umumtil qoʻllanishida uning shakli ham, mazmuni ham oʻzgarmaydi. Lekin talantli shoirlar singari Erkin Vohidov ham frazemalarni oʻz asarlarida ijodiy jihatdan qoʻllab, ularni “yoshartirish”ga, uslubiy samaradorligini, taʼsirchanlik darajasini darajasini oshirishga harakat qilib kelmoqda”.¹¹⁶

Shoir Erkin Vohidov erkin birikmalarni koʻchma maʼnoda qoʻllab, ularning metaforizatsiyasi asosida yangidan yangi frazemalar hosil qilishga alohida ahamiyat bergan. Masalan, “soʻzlashni, gapirishni boshlamoq” maʼnosini ifodalovchi “*labdan uchmoq*” frazemasini ana shu usul asosida shakllantirgan: *Ey doʻstlarim, bir zamonlar kelib// Shunday soʻzlar uchsa labimdan// Siz ishonmang soddalik qilib// Chiqqan boʻlmas bu soʻz qalbidan* [Sadoqatnoma, 18].

“Frazologizmlarning komponentlaridan birini almash qoʻllash, tilda koʻplab frazeologizmlarning leksik variantlarini yuzaga keltirsa, nutqda, badiiy asar tilida keng qoʻllanilib ular maʼlum sintaktik vazifani bajaradi, – deb yozadilar prof. A.Mamatov va B.Boltaevalar. – Masalan yozuvchi E.Usmon oʻzining “Tilla chanoq” povestida quyidagi transformatsiyani amalga oshiradi. Gapga *ham qalpoq kiydirvorasiz-da, mulla aka, – u choʻntagidan gugurt olib shaqirlatdi*. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida “**gapga toʻn kiygizmoq**” iborasi mavjudligi maʼlum. Ammo badiiy asar tilida bu frazeologizm maʼlum struktural oʻzgarishga uchraganligini kuzatish mumkin. Asos frazeologizmning “toʻn” komponenti “qalpoq” soʻziga almashtirilishi oqibatida bayon qilinayotgan voqea-hodisani konkret aniq tasvirlashga imkoniyat yaratadi, stilistik mahsuldorlik oshiriladi”.¹¹⁷

Baʼzi hollarda bir kontekst doirasida bir necha frazeologizm ishlatilishi asosida matnning ifodalash qiymati oshadi. Bunda frazeologizmlar maʼlum grammatik oʻzgarishlarga uchraydi. Buni shu misol bilan isbotlaymiz: *Hoy, menga qara, seningcha yigiti bor qiz biron bilan gaplashmaydimi? Senga duch kelgan qizning shoʻri qursin. Ogʻziga qulf, qoʻliga zanjir, oyogʻiga kishan solar ekansan* (Shuhrat).

Tilimizda mavjud boʻlgan “ogʻziga qulf solmoq” frazeologizmi, quyidagi “qoʻliga zanjir”, “oyogʻiga kishan” soʻz birikmalari bilan kengaytirilgan. Matndan anglashiladiki, birinchi frazeologizmning maʼno ottenkasi keyingi soʻz birikmalari bilan kengaygan.

¹¹⁶ Yoʻldoshev B. Oʻzbek frazeologiyasi va frazeografiyasi asoslari. – Toshkent: Muharrir, 2013. – S. 280.

¹¹⁷ Mamatov A.E., Boltaeva B. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi. – Toshkent, 2018. – S. 61.

Nutqda mualliflar umumtildagi ikki frazeologizmni bir kontekst doirasida ishlatib, matn ma'nosini kuchaytiradi, frazeologizmlar ma'nolarini bir-biri bilan to'ldiradi: *Obidjon esa ko'rinishidan chog', buning ustiga etsiz, yerga qaragancha turibdi: rais bo'lsa undan na ko'z uzadi, na so'z qotadi: g'amgin ko'zlarini unga tikib o'tiribdi* (Y.Shamsharov).

Nutqda frazeologizmlar ma'nosini kuchaytirish uchun mualliflar iboraning bir komponentini qayta takrorlaydi: *Ancha yurilgach, Solijon charchadi shekilli, o'rnidan turib, o'tirganlardan biriga "ma, bir oz ushlab tur arqonni", demoqchi bo'lib, og'iz juftladi-yu, lekin og'zidagi og'zida, bo'g'zidagi bo'g'zida qoldi* (I.Rahim).

Adiblar tildagi frazeologizmlardan foydalanishda har xil usullarni qo'llaydi. Asarga badiiylilik, obrazlilik, emotsional-ekspressivlik ma'no berish, uning o'quvchiga ta'sirini orttirish maqsadida frazeologizmlardan san'atkorona foydalanganlar.

Adabiyotlar:

1. Qo'chqortoev I. So'z ma'nosi va uning valentligi. – Toshkent: Fan, 1977. – S. 78.
2. Abramovich I.M. Ob individualno-avtorskix preobrazovaniyax frazeologizmov i otnoshenii k nim frazeologicheskogo slovaryu// Проблемы frazeologii (issledovaniya i materialy). – M.-L.: Nauka, 1964. – S. 213-218; Kuchkartaev I. Frazeologicheskoe novatorstvo Abdullы Kaxxara. Avtoref.diss... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1965. – S. 17-20.
3. Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi asoslari. – Toshkent: Muharrir, 2013. – S. 280.
4. Mamatov A.E., Boltaeva B. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi.– Toshkent, 2018. – S. 61.